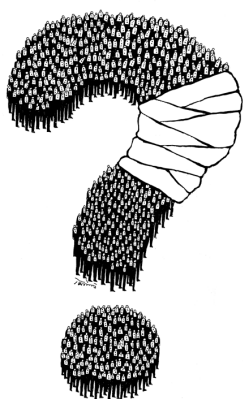

GYÁNI GÁBOR

HUSZADIK SZÁZADI MAGYAR TÁRSADALMAK

Még a legdemokratikusabb társadalmakban is égetően nagy szükség van elitre, noha annak már a pusztta léte is ellentmondásban áll a társadalmi demokratizmus elvi követelményével.

18

A 20. század, bármely másik századhoz hasonlóan, önmagában nem történelmi entitás. Ezért is beszélhetnek egyesek a rövid, mások a hosszú, megint mások a keresztbemetszett huszadik századról.¹ Ha az egy-századnyi időtartam nem alkot semmilyen tartalmi egységet, annak sincs túl sok értelme, hogy a 20. századi magyar társadalomról értekezzünk. A formális kronológiai zárttság azonban indokolhatja a történelmi gondolkodás századokhoz igazított szekvenciális rendjét. Ekkor azonban egynél több társadalomtörténelmi valóság múltja kínálja magát elbeszélésre. Különösen így van ez a 20. század esetében, amely – magyar tekintetben vitán felül – a fájdalmasan gyakori törések, a folytonos újrakezdések ideje volt. S nem kizárólag a politikai rezsimváltások nyilvánvaló tényeire, hanem az ehhez képest lassabban mozduló, lomhán változó (társadalmi) szerkezetek és folyamatok alakulására is gondolnunk kell e tekintetben. Nem utolsósorban azért, mert a politika (államhatalom) és a társadalom kapcsolata az idő előrehaladásával egyre szorosabbá kezdett válni.

A diszkontinuitás főbb megnyilvánulásai

■ A Magyarországot a 20. században közelről érintő sorsdöntő változások a birodalmiságnak és a nemzetállamiságnak nemcsak az ország politikai életét meghatározó feltételrendszeréből következtek. A századelőn Magyarország (királyságként) a Habsburg fennhatóságú birodalom nemzetállamként megszervezett része volt. Két évtizeddel ké-

sőbb a népességében és területében drasztikusan megcsappant Magyarország formailag szuverén nemzetállamként tagozódott be az új Európába. A Horthy-kor vége megint csak birodalmi függésbe taszította az országot, mely állapot az 1945 utáni néhány év látszólag kivételes átmeneti periódusa után töretlenül folytatódott tovább egészen 1989-ig. Ezt követően újfent formailag szuverén nemzetállamként jelent meg Magyarország a színen, jóllehet a mind erőteljesebb globalizáció (közvetlenül az európaizáció) meglehetősen viszonylagossá teszi ma már ezt a nemzetállami autonómiát.

S miért érdekes vajon mindez az ország társadalomtörténete szempontjából? Azért, mert korántsem mellékes, hogy a nemzetállami önállóság vagy a birodalmi függőség feltételei mellett folyik-e a gazdasági és társadalmi struktúráképződés folyamata. Ernst Bruckmüller osztrák történész állítja, hogy ténylegesen létezett „Habsburg társadalom” az Osztrák–Magyar Monarchiában. Ez persze nem azt jelenti, hogy a birodalomnak lett volna egy egységes (Habsburg birodalmi) társadalma. Arról van csupán szó az adott esetben, hogy Monarchia-szerte (az egyes tartományi és nemzetállami határokat átszelve) kezdettől léteztek olyan kulcspozícióban lévő társadalmi csoportok, melyek nélkül a dualista államrendszer működésképtelen lett volna. Az arisztokrácia, a hadsereg, az állami bürokrácia jelentették azokat a társadalmi erőket, amiket már a kortársak a Monarchia centripetális tényezőinek tekintettek. Az alsóbb társadalmi csoportok maguk is több-kevesebb szálon kapcsolódtak ugyanakkor a birodalmi keretekhez, létük szükségképpen általános feltételrendszeréhez.² Jóllehet a modern társadalom megszerveződése, Magyarországon különösképpen, nagyrészt a nemzet integrációs terében zajlott.

Magyarország ezt követően is nemegyszer megtapasztalta a birodalmi függőséget, még ha formálisan szuverén államnak számított is azzal egy időben. A szovjet birodalom keretében, ahogyan újabb történeti kutatások tényszerűen bizonyítják, Magyarország nem vagy alig rendelkezett a politikai döntéshozást tekintve cselekvési szabadsággal. „Az ötvenes éveknek ebben a szakaszában [1956 előtt] Magyarország nem volt szuverén.”³ A magyar állam gazdaságpolitikája, ezzel együtt a magyar gazdaság egész akkori (és részben a későbbi) alakulása is döntően szovjet birodalmi érdekeknek rendelődték alá, attól függött.⁴ Ennek pedig vitathatatlan társadalomszerkezeti következményei is voltak.

A nem kifejezetten szuverén magyar társadalomfejlődés szép példajaként említhető az 1945-ös földosztás, amely markáns társadalomszerkezeti változásokkal járt a század közepén. Tudott dolog, hogy ez a kivételesen fontos, a tulajdoneloszlást radikálisan újraszabályozó politikai döntés közvetlenül a megszálló szovjet hatalom ösztönzésére és folytonos sürgetésére született alig valamivel a harcok elülte után. Jellemző, hogy Vorosilov marsall, aki 1945 februárjától töltötte be a SZEB magyarországi vezetői posztját, magát a földosztás végrehajtását is a megszálló szovjet hadseregre bízta volna, és csak Nagy Imre győzködésére adta fel a tervét.⁵ A kérdést tágabb perspektívában szemlélve nem vitás, az 1945-től és különösen a negyvenes évek végétől hazánkban bekövetkező látványos társadalmi átrendeződés elképzelhetetlen lett volna a birodalmi szándékok és olykor a közvetlen birodalmi beavatkozás nélkül.

Nem kívánjuk felmelengetni a szerves-szervetlen fejlődés fogalmi dilemmáját, hiszen egyrészt nincs sterilen szerves, másrészt abszolút szervetlen fejlődés. Ez a fogalmi szembeállítás alapvetően aktuálpolitikai indíttatású, amely a nemzeti függetlenséget pártoló, valamint a birodalombarát politikai kultúra ellentétét jeleníti meg tudományos érvekbe burkolva. A társadalmi változások jellege és üteme szempontjából azonban nem mindegy, hogy külső, transznacionális (akár birodalmi, akár a globalizálódásból fakadó) minták és kényszerek vagy inkább a belső erőtényezők ütközésén és dinamikáján fordul-e meg a dolog. Amikor a Habsburg-birodalmisság

struktúráképző hatását mérlegeljük, arra gondolunk, hogy egyebek közt az arisztokrácia nagyrészt a birodalmi politikai (egyszersmind gazdasági)⁶ integrációnak köszönhető kivételes elitpozíciói tartós fennmaradását a 20. század első évtizedeig. S több hasonló példa lenne még említhető. Ami a kommunizmus korával együtt járó birodalmiság ez irányú hatását illeti, bizonyára nem került volna sor az „irányított mobilitás” kifejezéssel jelölt folyamatok⁷ nagy részére a birodalmi jelenlét serkentő, sőt kényszerítő ereje nélkül (lásd az 1945-ös földosztás esetét vagy a kollektivizálást).⁸

A magyar társadalom 20. századi történetében sorsszerűen jelentkező megannyi törés, az előbb mondottak értelmében gyakran éppen a birodalmi függés és a nemzeti szuverenitás állapota közötti „váltógazdálkodás” esetlegességeiből fakad. 1989-et követően is ez történt bizonyos értelemben, amikor az ország (és az egész térség Magyarország közvetlen környezetében) azért térhetett át (vagy inkább vissza) a piacgazdaságra és a tőkés társadalomszervezetre, mert kiszakadt a már bomlófélben lévő, utóbb fel is bomló szovjet nagyhatalmi övezetből.

Mіндеzen államszervezeti integrációs fejleményekkel szoros összefüggésben az ország területe három alkalommal változott a 20. században. A területváltozások következtében időnként drasztikusan csökkent (1918 és 1945 után), más alkalommal számottevően megnőtt (az 1938-at követő néhány évben) az ország lélekszáma. S ami legalább ennyire fontos: társadalmának a jellege is számottevően átalakult ezek nyomán. Nem egyedül csak a nemzetiségi-etnikai, valamint felekezeti szerkezeti átalakulások, hanem a foglalkozási, továbbá a társadalmi státust illető hirtelen, földlökésszerű változások is figyelmet érdemelnek ez esetben. Trianon következtében egyszerre jelentett súlyos veszteséget a Felvidék, Erdély (Partium), valamint a Délvidék városi, polgárosodott középosztályi és kispolgári világának kikerülése az államhatárok közül, mint ahogy a veszteség rovatba volt irandó a felvidéki, a kárpátaljai és a székelyföldi szegény, elmaradott, csak részben (olykor kisebb részben) magyar nyelvű falusi világ is. A törés, amivel mindez együtt járt a társadalom szerkezeti folytonosságában, többé-kevésbé hatott az 1919 nyarán berendezkedő ellenforradalmi rendszer kialakulására és tartósnak bizonyuló legitimitására egyaránt.⁹ Az 1938 és 1941 között végrehajtott részleges területi visszacsatolások időlegesen a régi társadalmi szerkezetet állították részben helyre; ennek következtében újra kiéleződtek a központi területek, a trianoni Magyarország és a visszaszerzett peremvidékek társadalmi közötti, nemegyszer a múltból örökölt különbségek és feszültségek. Korántsem véletlen, hogy a statisztikai hivatal az 1941-ben esedékes népszámlálás keretében külön censust végeztetett a kárpátaljai, a főként ruszinok lakta északkeleti országrész népessége körében. Tudni szerették volna, hogy milyen társadalommal bővült az ország. A háborús évek során a magyar társadalom, egyebek között, éppen annyi zsidó (izraelita) felekezetű állampolgárral lett népesebb, mint ahány zsidó a trianoni országterületen élt 1918 és 1938 között. Az 1944 nyarán német óhajra, hozzátéhetjük azonban, hogy a magyar közigazgatási szervek által készségesen végrehajtott deportálás így végül kétszer annyi zsidó (a zsidótörvények nyomán zsidóként számon tartott) magyar állampolgár legyilkolását eredményezte, mint ahányan akkor estek volna a genocídium áldozatául, ha nincs a mondott területgyarapodás. S végül, 1945-öt követően, az 1947-es párizsi békeszerződés által szentesítve, visszaállt a két háború közötti rend, vagyis Magyarország újból visszakényszerült trianoni határai közé. Ennél azonban jóval több történt.

A háborús események következtében 800-900 ezer ember halt meg (ennek a fele jutott a trianoni országterület népességére). Ehhez járult még a háborút közvetlenül követő évek vándorlási vesztesége, beleértve a németek kényszerkitelepítését, amit a tömeges betelepülés sem egyenlíthetett ki: 460 ezer ember hagyta el önként vagy

inkább kényszer hatására az országot, és 300 ezren érkeztek a helyükbe.¹⁰ Mindez mélyreható változásokat eredményezett: a hazai németajkú népesség szinte teljes mértékben, a szlovákajkú lakosság részben, a zsidóként azonosított, tekintélyes hányadában erősen asszimilált népcsoport pedig zömében eltűnt a magyar társadalomból. Az így keletkező etnikai (anyanyelvi) homogenizálódás évszázadok óta ismeretlen egyöntetűséget teremtett a Magyarország néven szuverén vagy kváziszuverén államként jegyzett országban.

Tovább bonyolítja a dolgot, hogy a belső nemzeti-nemzetiségi (s nemkülönböztetési) homogenizálódás állandósította az elsőként az amerikai kivándorlást lezáró első világháború, majd az azt követő években tető alá hozott Párizs környéki békek óta folytonosan meglévő diaszpóra magyarság létét. A nemzetállami határokhoz igazított nemzeti történetek szempontjából mellékes, a kultúrnemzeti képzetek szemszögéből azonban releváns kisebbségi magyar társadalom élete nemegyszer párhuzamosan alakult az anyaországbeliekével; igaz, olykor esetben el is tért attól. A hasonlóságok fő oka, hogy azoknak a szomszédos országoknak, ahol a diaszpóra magyarság számszerűen meghatározó hányada élt és él ma is, ugyanaz a birodalmi függés lett a sorsa a kommunista időkben, mint volt Magyarországnak. Ezért is keletkeztek és reprodukálódtak azonos vagy kísértetiesen hasonló struktúrák itt és ott. A paraszttalanítás, az erőszakos iparosítás vagy a teljesen új hatalmi elit sietős megteremtése az irányított mobilitás csatornáinak kiaknázásával kivétel nélkül mindenhol lezajlott a térségben, mely tény az utódállamok magyar kisebbségének az életére is rányomta a bélyegét.¹¹ A Délvidék Jugoszláviába tagolt magyarlakta társadalmá volt csupán részben kivétel e szabály alól. Árukladó példaként említhetjük, hogy a székelyföldi (magyar) birtokos parasztság sorsa, amely közvetlenül a székelyföldi magyar párt- és állami vezetők kezébe volt letéve, ahhoz hasonlóan alakult, ahogyan magyarországi sorstársaiké az ötvenes és a hatvanas években. Székelyföldön egy kis (a román nemzetállamba tagolt) magyar kommunista rezsim rendezkedett be, amely tartósan megszabta az itteni magyar parasztság életét.¹²

A szüntelen megtorpanás, majd kényszerű újramegzárás fejleményeihez tartozik továbbá a társadalomszerveződés eltérő modelljeinek egymás utáni gyors jelentkezése Európának ezen a táján. Úgy köszöntött be e helyen a 20. század, hogy a klasszikus szabadverseny piaci kapitalizmus kezdte virágkorát élni, azt ígérve, hogy a még a 19. század utolsó negyedében kezdődő folyamatokat nyugatias értelemben kiteljesíti. Már ekkor is volt azonban valami zavaró abban, hogy az utánozni kívánt modell, Nyugat-Európa *en bloc* (a tényleges belső differenciáltságát most nem tekintve) nem éppen abban az irányban folytatta tovább a korábban általa kezdeményezett gazdasági és társadalmi átalakulást és államfejlődést, mint amihez nálunk ekkor még foggal-körömmel ragaszkodtak. Ebből fakad, hogy időnként a szépségszörny is megszólalt a magyar liberalizmus és a honi polgári-tőkés társadalom álnyugatias, „színlelt” avagy az utánzótt modellt jószerivel csak formális módon reprodukáló természetével kapcsolatban. „Lesz-e még ereje, ideje az igazi magyar kapitalizmusnak, hogy a színlelttel birokra keljen? Egyáltalán: arra jelölt-e bennünket a végzet, hogy elkésett másodvirágzását éljük majd itt Keleten a másutt már alkonyodó kapitalizmusnak?” Ezekre a kérdésekre bizonytalan választ adott Leopold Lajos, amely azt sugallta: lehet, hogy kapitalizmus helyett, amelyet nálunk inkább csak színlelnek, nem is az igazi kapitalizmust kellene megvalósítani, hanem valami mást, ami nemcsak az álkapitalizmustól, hanem az igazítól is más irányba vezetne el bennünket.¹³

A Horthy-korban annyiban ténylegesen megoldódott a probléma, hogy a kapitalizmus tovább élt ugyan, de nem az a fajta tőkés gazdasági-társadalmi és főként politikai rendszer talált itt - még ha színlelt módon is - magának érvényesülési teret, ami tőlünk nyugatabbra ekkor volt éppen kibontakozóban. Kétségtelen, hogy az or-

szág nyugatias társadalmi fejlődése ez időben némileg megtorpant. Többek közt már az is ezt a benyomást kelti, hogy a magyar társadalom visszaparasztyosodott, ami az 1920-as földreformból éppúgy következett, mint az industrializáció ütemének visszafogottságából és nem utolsósorban a szolgáltatói szektor egyoldalú, a kor mércéihez képest elégtelen fejlődéséből (fejlődésének a hiányából). Tény az is, hogy az idővel mindinkább korporatív irányba fejlődő, ha nem is kifejezetten a modern jóléti állam mintájának megfelelő társadalmi szervezet érzékelhetően különbözött a dualizmus kori struktúrától; e körülményre a kortársak közül Weis István is felfigyelt. A magyar társadalom szociológiájáról 1930-ban publikált munkájában az egész kérdést a települési rendszer és a benne megnyilvánuló „osztálytagosulás” nézőpontjából kezelte.¹⁴ Amikor azonban valamivel több mint egy évtizeddel később visszatért a témára, már úgy találta, korporatív társadalomszervező elv szabja meg inkább a dolgok rendjét hazánkban. „Az osztálytagosulás szerint való szemle a magyar társadalmat csak egyik vonatkozásában mutatja. [...Azonban n]álunk is nagyon sokan a hivatásrendiséget tekintik a társadalom egyedüli igazságos szervezési elvének; meg kell tehát vizsgálnunk azt, hogy a hivatásrendiségnek megvan-e nálunk az alapjai, rendelkezünk-e olyan élethivatási rendekkel, amelyek a rájuk bízott feladatokat jól oldják meg, van-e ezekben a rendekben olyan egymásra utaltsági érzés, hivatási öntudat, hogy hordozói lehetnek a nemzeti gondolat rájuk eső részének.”¹⁵ S ahogy az lenni szokott, amit az ember nagyon keres, azt rendszerint meg is találja; noha Weis azt azért nem állította, hogy a társadalom egészében rendi-korporatív alapokon állna.

Ami pedig 1945-öt és különösen 1950-et követően történt, az minden volt, csak nem a piaci gazdaság valamely válfajának megfelelő társadalomszerveződés. Teljesen más mechanizmusa alakult ki ez időben az egyének és csoportjaik társadalmi rendbe szerveződésének: a szinte már mindenható pártállam ideológiai (és persze a nyers erőszakra is támaszkodó) társadalomszervező munkája a megörökölt formákból új társadalmi képletet segített életre. Példaként kínálkozik e téren a társadalom vezető társadalmi erejét megteremtő folyamatok gyökeres átalakulása.

Még a legdemokratikusabb társadalmakban is égetően nagy szükség van elite, noha annak már a pusztá léte is ellentmondásban áll a társadalmi demokratizmus elvi követelményével. A kettő mégis összeegyeztethető azáltal, hogy a hatalom időleges birtoklása piaci (tehát versenyhez kötött) mechanizmusok működésén alapul.¹⁶ A piac teljes kiküszöbölése, mint történt a szovjet rendszerre való átállás során, azal jár, hogy többé nincs értelme elitről és elituralomról (valamint elitváltásról) beszélni a szó szigorú jelentésében. Az elit terminus ugyanis mindenképp a demokratikusan választott és ily módon váltogatott vezető csoport meglétére utal, amelynek ez a mechanizmus kölcsönöz legitimitást, és benne rejlik egyúttal szuverenitásának a forrása is. A totalitáriánus diktatúrákban azonban a tömegek nem maguk választják és nem választás révén cserélgetik a széles körű, ha nem is korlátlan hatalmat gyakorló vezető réteget. Helyesebb tehát ez esetben nomenklatúráról beszélni, azt a fajta elitet értve a kifejezésen, melyet választás helyett kineveznek, tagjainak a különféle testületekbe való megválasztása pedig tiszta formalitás, a nomenklatúra tagjait kijelölő testület előzetes döntésének mintegy post festa jóváhagyása.¹⁷

Nem szükséges hosszasan bizonygatni, hogy a Kádár-kor bukása, amely ezen társadalmasodási mód végét is jelenti, újfent gyökeres változást hoz a struktúraképződés mechanizmusában. Azzal, hogy megint a piac dönt a társadalmi pozíciók (státusok) egyének közötti elosztásáról, a nomenklatúra fogalmával jelölt, általa egyúttal híven szimbolizált struktúraképződés érvényét veszti. A váltás ténye vitathatatlan, a változás jellege azonban felemáságról árukkodik, ezért helyesebb talán azt mondani, hogy a változás lassanként történik meg csupán.

Ha a 20. század *eleji* magyar kapitalizmus színlelt utánezatát jelentette a korabeli vagy a kicsit korábbi nyugati társadalmi modellnek, abban is van igazság, hogy a 20. század *végi* magyar társadalom sem igazán nyugatias képződmény. Nem csak azért nem, mert nagy méreteket ölt benne az állami beavatkozás, és kétségtelen továbbá a társadalom és az állam összefonódása, amely a piaci autonómia talapatán nyugvó társadalom pusztá létét is kérdésessé teszi. Hiszen a jóléti állam mai nyugati valósága szintén ehhez hasonló képletet mutat. A szociális biztonság fokának általános növelésében (és jóval kevésbé – a materiális és immateriális – szociális egyenlőtlenség mértékében) rejlik a jóléti állam fő hozadéka.¹⁸ A rendszerváltás után a jóléti szerepben közreműködő magyar állam azonban éppen hogy a sokak (mindenki) szociális biztonságát garantálni képes funkciójában nyújtja a legrosszabb teljesítményt. Továbbra is felbecsülhetetlenül nagy viszont az állam szerepe egyes társadalmi státusok fenntartásában, megerősítésében és szüntelen megújításában. Amint Szalai Júlia revelatív elemzése mutatják, a piaci gazdasági-társadalmi viszonyok 1989 utáni tagadhatatlan térnyerése elsősorban nem az állam társadalomépítő, társadalmat konstituáló – korábról jól ismert – szerepének az erodálódását vagy látható metamorfózisát eredményezte: „a piaci viszonyok kiépülése éppenséggel nem az állam visszaszorítása, hanem szerepének megtartása, sőt kiterjesztése révén ment végbe és megy végbe.” Az 1989 után „átértelmezett” jóléti újraelosztás ilyenformán nem a társadalmi kiegyenlítés nyugatias modelljének megfelelő módon kezdett hatni idehaza, demokratizálva és univerzalizálva a szociális biztonságot, hanem a társadalmi egyenlőtlenségek és a részben még a múltból örökölt státuskülönbségek megerősítését, többé-kevésbé változatlan fenntartását szolgálta a továbbiakban.¹⁹ Mindenekelőtt a piacosodással veszélyhelyzetbe került középosztály állította saját szolgálatába az állami újraelosztás pótlólagos erőforrásait, kivonva azt a lecsúszók, a drasztikusan deklasszálódó alsó társadalmi csoportok ellenőrzése (és befolyása) alól.

Nem állíthatjuk, hogy merőben új társadalmi fejleményről van szó. Önkéntelenül is eszünkbe jutnak a 19. és 20. század fordulójának érdekvédelmi formát öltő (népárti) politikai törekvései és mozgalmi, amelyek az agrárbirtokosi érdekek állami szanalását ambicionálták többnyire sikertelen akcióik során.²⁰ Emlékezhünk továbbá a Horthy-kort kezdettől végigkísérő, a korábbiakhoz képest ekkor több sikerrel kecsegtető hasonló törekvésekre is. Hadd utaljak az utóbbiak kapcsán a kulturális tőke egyoldalú monopolizálását (kisajátítását) célzó 1920. évi numerus clausus rendelkezésre vagy az állami középosztálymentés megannyi más intézkedésére és természetesen a zsidók jogi kirekesztésére. A zsidótörvényekben beszédesen megnyilatkozó diszkrimináció a társadalmi erőforrások radikális állami újraelosztását (is) célozta a külpolitikai és ideológiai indítékok kielégítése mellett. A zsidó nagy- és középpolgárság anyagi kifosztásával, valamint státusuk deklasszálásával igyekezett az állam megsegíteni és felkarolni az általa preferált társadalmi csoportokat, főként a megrendült helyzetű keresztény közép- és kispolgárságot.²¹ Nem más ez, mint az „irányított mobilitás” adott módja, amely mintegy megelőlegezi az 1945 után sietve gyakorolni kezdett közvetlen állami beavatkozást, melynek eklatáns példái a földreform, a B-listázások, a munkaerőpiac fegyelmi büntetések útján való szabályozása igazolási eljárások formájában és természetesen az államosítások.

Mindeme fordulatok, az egyéni életutak és a családi sorsok alakulását újra és újra megtörő drasztikus történelmi változások kifejezetten traumatizálták a 20. századi magyar társadalmat. Nem akadt egyetlen olyan társadalmi csoport sem, amelynek tagjai ne éltek volna át egykoron megrázó élményeket a század változatos és ellentmondásos történelmi sorsfordulóinak jóvoltából.²² A 20. századi történelem illetően magyar tapasztalata némi magyarázattal szolgál arra nézve is, hogy miért válhatta

fel oly gyorsan az 1989-et követően rövid ideig tartó társadalmi eufóriát széles körű kiábrándultság, apátia és valamiféle közösségi melankólia, amely szinte már sajátos magyar lelki és mentális karaktervonásnak tetszik sokak szemében.

Régi és új csoporttudatok és individualizáció

■ A szüntelen megszakíttóság feltételei közepette számtalan magyar társadalom képe bontakozik ki a 20. század teljes intervallumában. Kimutatható-e ezek után valamilyen állandóság a társadalmat strukturáló alapelvekben? A tulajdon tűnik az egyik döntő, relatíve állandó hatóerőnek, amely tartósan vagy majdnem mindig kijelöli az egyén helyét a társadalmi hierarchiában. A tulajdon azonban még akkor sem önmagában esik igazán a latba, amikor történetesen a piaci viszonyok dominálnak, tehát 1945 előtt vagy 1989 után. A tulajdon nagysága és jellege *együtt* válik struktúraképző erővé. Ha valaki született arisztokrata létére latifundiumot birtokolt a közeli múltban, társadalomtörténeti értelemben mindenképpen többet ért (részben azért is, mert ezeknek a birtokoknak tekintélyes hányada hitbizomány volt), mint az a zsidó iparbáró, akinek ugyanakkora földingatlan volt a kezén. S milyen égbekiáltó különbség mutatkozott 1945 előtt a parasztbirtok és az úri birtok presztízse között; holott egyes úri birtokoknál akadtak nagyobb holdszámú paraszti gazdaságok is. Ami jelzi, hogy a még a 20. század első felében is érvényben lévő rendies társadalmi beidegződöttségek komoly hatással voltak a státusok rendjére. A társadalom ilyenformán nem egyszerűen valamely osztályszerkezet közvetlen lenyomata, hanem olyasmi, ami az osztályszerkezetet felülíró, attól olykor elváló rendies szerkezet elvei szerint (is) alakul.

Az itt vázolt jelenséget illetve a dualizmus kori magyar gazdaság és társadalom vonatkozásában Jászi Oszkár a feudalizmus kifejezéssel. „A Monarchia feudális légköre mindvégig fennmaradt” – jegyezte meg.²³ Kijelentésének alátámasztására a földbirtokos arisztokrácia szerinte idejétmúlt, a feudális struktúrát konzerváló fajsúlyos jelenlétét említette szinte egyedüli bizonyítékként. S nincs ez másként a két háború között sem. A szociális kérdés akkori diskurzusában tallózva lépten-nyomon szembekeverülünk a magyar társadalom feudális jellegű anakronizmusait felhánytorgató okfejtésekkel. Minden korabeli rendszerkritika egyik állandó, mondhatni sztereotip szólamáról van szó ez esetben. A jól ismert baloldali, főként a falukutató népi írók és szociográfusok nézeteit tükröző megszólalások helyett a nevét később fasiszta politikusként ismertté tevő, eredetileg azonban figyelemre méltó szociológiai műveket publikáló Makkai Jánost idézem. Másoktól eltérően Makkai nem a tulajdoneloszlás tényében, hanem a különböző társadalmi helyzetűek közötti informális kapcsolatok jellegében vélte fellelni a magyar társadalmat mélyen átható anakronizmusokat. „A magyarság patriarkális [értsd: feudális] szemlélete nyilvánul meg [...az egyenlőtlen tegezés gyakorlatában] a szolgálalkúséggel párosulva, amely a felkínált egyenlőségérzést nem meri elfogadni, vagy azt őszintén sohasem ajánlják föl az alacsonyabb rangúnak. Mindenki mindenkinek a szolgája, ahelyett hogy mindenki mindenkinek egyenlő meggyőződés alapján álló küzdőtársa volna...”²⁴

A magyar vidéki (paraszti) társadalomfejlődés olykor még a 20. század második felében is kellőképpen megmagyarázhatónak tűnt sokak számára a feudális anakronizmusok fennmaradásával. A 20. századi „hagyományos” paraszti létforma feudálisként való beállítása mint fogalmi klisé a néprajzi, valamint a falukutató népi irodalom által kultivált diskurzus révén gyökeresedett meg, amely utóbb már az evidencia erejével tartotta fogva az elméket. „Nemcsak a nagybirtokrendszer, az úri osztályuralom, emellett – és épp ennek nyomására – a *parasztság a maga egészében is a feudális századok hagyatéka volt.* Történelmi rezervátum, melyet kívülről konzer-

váltak, de belsőleg is konzerválta önmagát.”²⁵ Sőt mi több, szociográfusunk (Erdei Ferenc kevés számú tanítványainak egyike) úgy találja, a mai (a hatvanas évekbeli) agrárproblémáknak is nem kis részben e történelmi múlt prolongálódása a fő oka. „A mai falu – mint település és mint társadalom – még túlságosan is ennek a réginek, a félféudális parasztfalunak maradványa.” Majd kifejti, az újabb, már korántsem az egyéni paraszti termelésre alapozott termelési szervezeti formák szintúgy a régi beidegződéseket tartósítják, és nem a radikális változások előtt egyengetik az utat. „Az állami gazdaságok eleinte erősen hasonlítottak a régi nagybirtokra. A termelőszövetkezetnek az a struktúrája, amelyet 1948–53 közt erőltettek, s amely 1953–56 közt sem sokat változott [...] ahelyett hogy felrobbantotta volna, *új módon konzerválta a félféudalizmus nem egy elemét.*”²⁶

Vagy: a kommunista nómenklatúra belső kohézióját megteremtő funkcióban látja visszatérni a feudális múltat a történész, midőn a vadászat ötvenes és hatvanas évekbeli kommunista „úri” passzióját rekonstruálja és értelmezi. „Az új elit az életformák hagyományozódása szempontjából sajátos közvetítő szerepet töltött be: száraz szivacsként [sic!] szívta magába mindazt, amit a régi hagyományból befogadhatott, és így a Horthy-kori tradíciók egyik letéteményesévé, sőt a folytatójává vált.”²⁷

A feudalizmus, ezek szerint, kiirthatatlanul jelen van az újabb magyar társadalmakban, lett légyen szó a század elejéről, a Horthy-korról vagy a Rákosi- és Kádárkorról. Benne látszik megtestesülni az az ideáltipikus társadalmi képlet, amely makacsul szembeszegül a modernitás mindenkori kívánatos állapotával. Ennek értelmében feudalizmus hatja át egyebek közt az anyagi jellegű társadalmi egyenlőtlenségeket (birtokeloszlás) éppúgy, mint a társadalmi érintkezés különféle intézményesült gyakorlatait (az úriság mint patriarkális struktúraszervező erő), továbbá az alsó társadalom munkakultúráját, egész életvitelét és még a települési rendjét is, nemkülönben a kommunista elit integrációját biztosító sajátos életgyakorlatot.

Nem vitás, „formai” tekintetben minden előbb említett és akár tovább is sorjáztatható feudális „maradvány” mint strukturális jelenség emlékeztet a történelmi rendiség egynémely alakzatára. Erősen kérdéses viszont, hogy létezik-e egyáltalán olyan modern kori, eszményien modern európai társadalom, ahol ne fordulna elő a modernitás korában „feudális”-nak tetsző mentalitás, intézményesült egyenlőtlenség vagy társadalmi életgyakorlat.²⁸ S ami legalább ennyire fontos: mindaz, ami valamennyire is emlékeztet a történelmi létformákra, tényleg ugyanazt az entitást képviseli, mint hajdani első előfordulásakor?

Mi tehát azzal a probléma, hogy a mindenkori jelen normatív megítélése során a feudalizmust reflektálatlan metaforaként feltűnően gyakran használják magyarázó elvként? Az eljárás lényege, mellyel ez a fajta nyelvhasználat többnyire együtt jár, abban rejlik, hogy a mindenkori történelmi jelent belehelyezik az abszolút jelenbeliség horizontálisan kiterjesztett kontextusába annak érdekében, hogy értékelési kategóriákhoz jussanak. Ez a tudományos (és nemcsak tudományos) elgondolás az európai modern gazdasági és társadalmi fejlődés teleologikus képzetéből fakad; olyan elgondolás egyúttal, amely az egyedül helyesnek vélt nyugati történelmi fejlődési sémához igazítja hozzá a roppant változatos társadalmi valóságok egyöntetű értékelését. A szemléletmód legkifejlettebb változata a modernizációs elmélet, de valójában már korábban is a modernitás eszményi állapotát posztulálva értekeztek egyesek a magyar társadalom nyugatihoz képest elmaradott, feudális maradványokkal terhes, egyszersmind leküzdendő állapotáról.

Ma már azonban nyugodtan túlléphetünk ezen a szellemi beidegződésen azok után, amit a posztkoloniális elmélet nyomán gondolhatunk a modernitás és a történetiség egymáshoz fűződő kapcsolatáról.²⁹ A „multiple modernity” ma már szinte jelszószerűen alkalmazott elve és értékelési kategóriája felbecsülhetetlenül nagy

hasznunkra lehet a 20. századi magyar társadalmak kiegyensúlyozottabb megítélésében is.³⁰

A saját idejünkben (a maguk ritmusában) és történelmileg adott önnön kontextusaikban változó (átalakulásra képes) társadalmak problémájával szembesülünk a 20. századi magyar eset kapcsán is. Minden külső megrázkódtatás (Trianon, a második világháborús katasztrófa, a kommunista hatalmi expanzió, amely ahhoz a birodalomhoz csatolt bennünket, amelyhez korábban nem volt semmi közünk)³¹ ellentmondásos társadalmi folyamatokat generált; egyszerre indított útjára merőben új fejleményeket, melyeket kívülről erőszakoltak az országra, és egyszerre zajlott a belső feltételek (az adottságok) által megszabott adaptáció folyamata. Az utóbbi jóvoltából, a külső kényszer ellenállhatatlan ereje dacára sem mindig az vagy nem éppen úgy történt, ahogyan a szervesen fejlődés ellenzői vagy lelkes pártolói (a haladók, a normatív modernizáció hívei) gondolni szokták. A többnyire beváltatlan remények keltette csalódás kondicionálja azt, amit erről a társadalmi valóságról gondolni lehet, és amit valóban gondolni is szokás róla. S éppen ez a helyzet a 20. századi magyar társadalmakról forgalomba került, a vele kapcsolatban dédelgetett képzetek némelyikével is. Ennek különösen ékes példája az az Erdei Ferenc szociográfusi-szociológiai munkássága melléktermékeként keletkezett, a nyilvánosság elé azonban általa sohasem bocsátott elképzelés is, amely a modern kori magyar társadalom kettős szerkezeti tagoltságát tételezi.

E sorok írója – mellette azonban számosan mások is - korábban kimerítő bírálattát adta már Erdei gondolatmenetének.³² Szükségtelen ezért újra elismételni a bennük foglaltakat. Érdeemes viszont újra foglalkozni azzal az Erdei felvetésében foglalt kérdéssel, hogy beszélhetünk-e egyáltalán bármikor duális alapszerkezetű magyar társadalomról, legyen szó az 1945 előtti, az 1950 és 1989 közötti vagy akár az azt követő (ma még befejezetlen) időszak hazai valóságáról. Hiszen Erdei víziója a menthetetlenül kettéosztott magyar társadalomról, ami a feudális versus polgári sematikus társadalomkép hatásos alkalmazása a 19. század végi, 20. század eleji, sőt a század egész első felét alkotó magyar társadalomra, máig osztatlan népszerűségnek örvendő főleg szociológus körökben. Ennek az lehet főként az oka, hogy a Kádár-kori, sőt az 1989 utáni társadalomfejlődést elemzők egy könnyen és közvetlenül adaptálható magyarázó sémát találnak benne saját tudományos problémáik megoldásához. A feudalizmus folytonos továbbélésének népszerű gondolata kéz a kézben jár az örökkön kettős szerkezetűnek feltételezett magyar társadalom kimúlni képtelen ideájával. Nézzünk néhány beszédes példát.

A Kádár-kor második fele hozta magával a *második gazdaság* fogalmának közgazdaságtudományi kidolgozását. A kifejezéssel azt a jelenséget írták le akkoriban, amely a tervutasításos első gazdaság mellett egy az állam által engedélyezett és pótlólagos jövedelmet biztosító kvázipiaci, immár legális gazdasági térként jött (jöhetett) létre.³³ A második gazdaság fogalmának analógiájaként hamarosan megszületett a *második társadalom* fogalmi konstrukciója, amely a szocialista (magyar) társadalom rejtett pluralizmusát volt hivatva megragadni. A koncepció szószólója az első társadalomhoz tartozónak tekintette „mindazt, ami ténylegesen megvalósult a társadalom ideológiaiailag megvalósult modelljéből”. Nem tekintette tehát „az első társadalomhoz tartozónak azt, egyfelől, ami nem valósult meg belőle (például nálunk széles körű demokrácia, népképviselő), másfelől pedig azt, ami létezik, működik, de nem illik bele ebbe a modellbe (például: korrupció, urambátyám-kapcsolatok, lobbizás”.³⁴ A kettő közötti eltérést hét pontban jelölte meg Hankiss, egyebek közt az egyenlőség-differenciálódás, vertikális-horizontális, centralizáltság-decentralizáltság, ideologizáltság-nem ideologizáltság vagy ellenideologizáltság stb. kritériumait alkalmazva ennek során.

Mindez implicite visszautal a magyar társadalom eredendően kettős strukturális adottságának fogalmi beidegződésére, amely Erdeivel indult el későbbi hódító útjára. A sokak szemében szinte fátumszerű társadalmi dualitás az etatista kommunista társadalmi berendezkedés viszonyai mellett is hatással tudott szerintük lenni a dolgok alakulására. Amint Hankiss megjegyzi: „Az ötvenes években is megvolt már a második gazdaság, főképp falun s kisebb mértékben a városokban is, de ez a második gazdaság az illegalitásban vagy már-már illegalitásban élt. Naponta száz és ezer olyan tranzakció zajlott le, amelyekből haszna volt a kistermelőnek és a társadalomnak, de amelyek törvényessége minden pillanatban megkérdőjeleződött. [...] Azzal, hogy a hatvanas, de még inkább a hetvenes években a kormány e tranzakciók túlnyomó többségét beemelte a törvényesség szférájába, egyszeriben mindez hatékonyabban kezdett működni.”³⁵ Párhuzamosság, de sohasem közvetlen együvé tartozás, nem igazi egybeszerveződés jellemzi tehát Hankiss szerint az ún. első és az ún. második társadalom egymáshoz fűződő viszonyát.

A társadalom megkettőződésének idézett elképzelése vitathatatlanul, bár kimondatlanul Erdei Ferenc kettős társadalom koncepcióját eleveníti fel. Nézzük meg ezt bizonyítandó Erdei érvelését. Úgy kerül nála egymás mellé a tisztán történelmi alapon álló, mindenekelőtt az államban és az állam által intézményesülő ún. nemzeti társadalom, valamint a piaci viszonyokban gyökerező, a piaci tevékenységekhez és az üzleti éthozshoz kapcsolódó ún. polgári társadalom, hogy párhuzamosságuk ellenére sem alkotnak közös társadalmi entitást. Lássuk, mit mond Erdei az államhoz kötött nemzeti társadalomról: bár „célszerűsödött az államszervezet működése, s közelebb ereszkedett a gazdasági érdekek által irányított társadalom viszonyaihoz. Engedett magasságából [sic!] és jogász-uralmi exkluzivitásából, *anélkül azonban, hogy ezen a vonalon is gyökeresen átalakult volna*. Tehát lényegében mégis megmaradt elvonatkoztatott konzervatív szervezetnek, amely általános és magas szempontokkal kormányzott és igazgatott, s nem vált olyan könnyen változó és befolyásolható üzemmé, mint például a frissen és még gyarmatibban kapitalizáló kelet-európai társadalmak.”³⁶ A piaci kapitalizmusnak megfelelő társadalmi formát állítja vele szembe. „A kapitalizmus az egész magyar társadalomnak a termelőrendje, tehát a kapitalista vállalkozás nemcsak a nagyvállalatok, gyárak, nagy kereskedőcégek és bankházak formájában jelentkezik. Viszont mégsem általános termelőformája a magyar termelésnek és áruforgalomnak, tehát a vállalkozás nyílt és kötetlen üzletszerűsége nem érvényesül a gazdasági élet egész területén.”³⁷ Nem vagy alig hatja át ugyanakkor a szerző szerint az úgyszólván minden gátlás nélkül haszonra törő üzleti-vállalkozói szellem az állam és kapcsolt részeinek működését.

Ezzel koránt sincs azonban vége a társadalmi megkettőződésben való szinte hit-szerű gondolkodásmód divatjának. Az 1990-es években, főként az évtized végétől mind nyilvánvalóbb politikai törésvonal, amely két, egymással kibékíthetetlen politikai táborra látszik bontani a magyar politikai közösséget, újból előtérbe állította az eredendő és úgyszólván leküzdhetetlen dualitás fantazmagóriáját. „Évek óta sokan mondják itthon és külföldön – szól a jellemző megállapítás –, hogy Magyarország szélsőségesen megosztott ország. Van, aki egyenesen két Magyarországról beszél, mintegy a társadalom kettészakadásáról.” Végül a szerző felteszi a kérdést: „Van-e egyáltalán strukturája a magyarországi társadalomnak, és a sokat hangoztatott kettévagy többfelé szakadás a strukturális választóvonalak mentén történt-e?”³⁸

Gombár elismeri, a politikai pártok szüntelenül keresik a törésvonalakat, hogy megszilárdításukkal, sőt a kitágításukkal szilárd társadalmi támogatást biztosítsanak maguknak. Kétli ugyanakkor, hogy az ország mai kettészakadtsága tényként is megállná a helyét. Léteznek ugyan gazdasági, hitelvi, kulturális és egyéb törésvonalak, amelyek száma azonban mindenképpen több egynél. Arra hajlik végül, hogy „az in-

dividualizáció hosszú-hosszú menetelése során” mára teljességgel szétporladtak a nagy társadalmi tömbök, beleértve az osztályformációkat is; ez pedig, fűzi hozzá, a törésvonalak megsokszorozódását, időlegességét és gyors változékonyságát, egyszóval a nagyfokú társadalmi fragmentáltság tapasztalatát nyomatékosítja.

Távol áll tőlem, hogy megpróbáljam historizálni ezt az egyébként plauzibilis ezredvégi társadalmi láttelepet, visszavetítve a közeli és a távolabbi múltba. Úgy vélem azonban, hogy az osztálytudat vagy a többi hozzá fogható csoporttudat feltételezett valamikori valósága, amiknek tényleges csoportthatárokat lehetne megfeleltetni, többnyire a korabeli társadalmi imagináció terméke, semmint hogy az életgyakorlatban kifejeződő, általa tárgyiasított társadalomszerkezeti tény lenne. A 20. századi magyar múltban az ezredvéget megelőző évtizedek távlatában is felfedezhető ugyanis az individualizációnak az osztály- és rendi jellegű csoportformákat fellazító hatása. Emiatt is oly nehéz azok dolga, akik nem túl nagyszámú átfogó társadalmi tömb kontúrjait megrajzolva gondolják megragadni a társadalmi struktúra statikus (a státushierarchiában megjelenő) és dinamikus (a mobilitásban megnyilvánuló) alapvető jegyeit. Az egyedi, a partikuláris identitások felé fordítva a tekintetünket ahelyett, hogy csupán vagyoni, jövedelmi, foglalkozási alapon osztályoznánk (tagolnánk) a 20. század bármely korszakának magyar társadalmát, hívebb képét nyújthatjuk a leltűnt világoknak. Igaz, menthetetlenül odavész ezáltal a társadalmi egész jól megszerkeszthető, könnyen átlátható szerkezeti rendben való történelmi rekonstrukciója és elbeszélése, amely a társadalomtörténet-írás eddigi fő célkitűzése is volt egyúttal. Ha valaki ma mégis effajta kép alkotására vállalkozna, tudnia kell, hogy konstrukciója mesterkéltnek hat azokhoz az ágensi tapasztalatokhoz képest, amelyeket maguk a történelmi aktorok szereztek azokról a társadalmakról, melyek megteremtői, elszenvetői s nem utolsósorban éles szemű megfigyelői is voltak egy személyben.³⁹

■ JEGYZETEK

1. Gyáni Gábor: A 20. század mint emlékezetű „esemény”. Forrás, 2009/7–8. 3–4.
2. Ernst Bruckmüller: Was there a „Habsburg society” in Austria-Hungary? Austrian History Yearbook, XXXVII 2006. 1–2. A politikai (diplomáciai) elit síkján a problémát hasonló szellemben exponálja Somogyi Éva: Hagyomány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában. L'Harmattan, Bp., 2006.
3. Borhi László: Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956. Corvina, Bp., 2005. 213. Lásd továbbá: „a szovjet politika provinciáként kezel[t]e Magyarországot”. Uo. 248. 4. Uo. 198.
5. Rainer M. János: Nagy Imre. Politikai életrajz. Első kötet 1896–1953. 1956-os Intézet, Bp., 1996. 272.
6. Gondoljunk a Monarchiának mint közös vámterületnek, továbbá a Monarchiának mint a tőke és a munka szabad áramlását biztosító közös – birodalmi – térnek az óriási gazdasági, áttételesen társadalmi jelentőségére.
7. A fogalomhoz vö. Örkény Antal: A társadalmi mobilitás történelmi perspektívái (1989). In: Valuch Tibor (vál. és szerk.): Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig. Argumentum – Osiris, Bp., 2004. 386.
8. Az 1958–1959 telén megindított harmadik kollektivizálási hullám mögött is moszkvai kezdeményezés rejlett, a kommunista és munkáspártok 1957. novemberi értekezlete ugyanis „parancsba adta” a téesszervezést. Varga Zsuzsanna: Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967. Napvilág, Bp., 2001. 58.
9. Gyáni Gábor: Társadalmi struktúrák és szociálpolitikai kihívások a két háború között. In: Uő: Történelem- és szociológusok. L'Harmattan, Bp., 2002. 221–228.
10. Stark Tamás: Magyarország második világháborús embervezetése. MTA TTI, Bp., 1989. 80.
11. A megállapítást igazolja a romániai magyar társadalom történetéről írt első társadalomtörténeti munka. Gagyí József: Fejezetek Románia 20. századi társadalomtörténetéhez. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2009.
12. Ezt a benyomást erősíti a következő forrásértékű munka is. Máthé János: Magyarhermány kronológiája (1944–1964). Közreadja László Márton. Pro-Print, Csíkszereda, 2008. A tézis bővebben kifejtve Gyáni Gábor: „Egész nap pityóka és adóhajsza”. Élet és Irodalom, 2009. július 31. 26.
13. Leopold Lajos: Színlelt kapitalizmus. In: Kövér György (szerk.): Magyarország társadalomtörténete. I. A reformkortól az első világháborúig (Szöveggyűjtemény). 1. kötet. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., é. n. 29.
14. Weis István: A mai magyar társadalom. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1930. 161.
15. Uő: Hazánk társadalomrajza. Országos Közoktatási Tanács, Bp., 1942. 115.
16. Gyáni Gábor: Demokrácia – hatalom. Az elit fogalma és történelmi változékonysága. Korunk, 2009/3. 4–6.
17. Huszár Tibor: Az elitől a nőmenklatúráig. Az intézményesített káderpolitika kialakulása Magyarországon (1945–1989). Corvina, Bp., 2007. 47.

18. Vö. Tomka Béla: Európa társadalomtörténete a 20. században. Osiris, Bp., 2009. 203–246; Uő: Trendek, típusok, teljesítmények: jóléti államok a 20. században. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2009. (Századok Füzetek 4.)
19. Szalai Júlia: Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon. Osiris, Bp., 2007. 79.
20. A probléma máig legrészletesebb, legkonceptiózusabb, bár néha egyoldalú beállításban tált elbeszéléséhez vö. Szabó Miklós: Az újkonzervatívizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918). Új Mandátum, Bp., 2003.
21. Ungváry Krisztián: „Nagy jelentőségű szociális akció”. Adalékok a zsidó vagyon begyűjtéséhez és elosztásához Magyarországon 1944-ben. In: Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.): Évkönyv 2002. 1956-os Intézet, Bp., 2002. 287–321.
22. Losonczi Ágnes: Sorsba fordult történelem. Holnap, Bp., 2005.
23. Jászi Oszkár: A Habsburg Monarchia felbomlása. Gondolat, Bp., 1982. 307.
24. Makkai János: Urambátyám országa. Középosztályunk illemrendszerének és társadalmi viselkedésének szociográfiája. II kiadás. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. Bp., é. n. 96.
25. Márkus István: Kifelé a feudalizmusból (1966). In: Uő: Kifelé a feudalizmusból. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1971. 198.
26. Uo. 199.
27. Majtényi György: Őrök a vártán. Uralmi elit Magyarországon az 1950-es, 1960-as években. In: Horváth Sándor (szerk.): Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2008. 315–316.
28. A kérdés újszerű felvetésére és ekkénti megválaszolására kiemelkedő historiográfiai példa Arno J. Mayer: The Persistence of the Old Regime. Europe to the Great War. Pantheon Books, New York, 1981.
29. A posztkoloniális szemléletmódnak a társadalom- és kultúrtörténet szempontjából vett értelmét és jelentőségét taglalja Simon Gunn: History and Cultural Theory. Pearson, Harlow, 2006. 156–181.
30. A sokféle vagy alternatív modernitás tudományos diskurzusába enged betekintést Niedermüller Péter – Horváth Kata – Oblath Márton – Zombory Máté (szerk.): Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiái és modelljei a globális világban. Nyitott Könyv – L'Harmattan, Bp., 2008.
31. Lásd a szerző vitáját az ország kelet-európaiságát tézissé merevítő historikusok, különösen Péter László fel fogásával. Gyáni Gábor: Hol tart ma a történészek régió-vitája, továbbá A magyar Sonderweg története. In: Uő: i. m. (2003) 249–262, 285–291
32. Gyáni Gábor: Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. Korall, 3–4, 2001. Tavasz–Nyár, 221–231; Bódy Zsombor: „Polgárság” és „polgárosodás” fogalma Erdei Ferenc kettőstársadalom-konceptiójában és a társadalomtörténet-írásban. Kommentár, 2007/3. 3–15.
33. Gábor R. István – Galasi István: A „második” gazdaság. Tények és hipotézisek. KJK, Bp., 1981.
34. Hankiss Elemér: „Második társadalom?” Kísérlet egy fogalom meghatározására és egy valóságtartomány leírására. Valóság, 1984/11. 27–28.
35. Uo. 37–38.
36. Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. In: Gyáni Gábor (szerk.): Magyarország társadalomtörténete II. 1920–1944 (Szöveggyűjtemény). Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 52. Kiemelés tőlem.
37. Uo. 78.
38. Gombár Csaba: Törésvonalak. 2000, 2005. június, 3. A kérdést hasonló szemlélet jegyében történeti problémaként ecseteli Romsics Ignác: Magyarország(ok) a két világháború között. 2000, 2005. október, 12–39.
39. Az ágens (és individuum) központi társadalomtörténet-írás programját (és követelményét) fejtegeti Kövér György: A társadalomtörténet „refigurációja”, avagy eltűnt főszereplők nyomában. Történelmi Szemle, 2006. 3–4. 235–260.

